

Токтогулова Г. Т.

АГАРТУУЧУЛУКТУН ӨНҮГҮШҮНҮН ТАРЫХЫЙ ЖАГДАЙЛАРЫ

Токтогулова Г. Т.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВА РАЗВИТИЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ

G. T. Toktogulova

HISTORICAL CIRCUMSTANCES OF DEVELOPMENT OF EDUCATION

УДК: 130.2.

Бул макалада агартуучулуктун тарыхый ордуна жана өнүгүшүндөгү кээ бир жагдайларга илимий өнүттө баа берилди. Тарыхый фактыларга таянуу менен кыргыз элиндеги агартуучулуктун динамикасы анализденди.

Негизги сөздөр: агартуу, ренессанс, тааным, агартуучулук, дүйнөтааным, тарыхый булак, коом, билим, дин, маданият, рухий маданият.

В этой статье в научном аспекте была дана оценка исторической позиции просвещения и некоторых обстоятельств его развития. Пологая на исторические факты была проанализирована динамика просвещения кыргызского народа.

Ключевые слова: просвещение, ренессанс, познание, просветительство, миропознание, исторические источники, общество, знание, религия, культура, духовная культура.

In this article in the scientific aspect was the estimation of historical position of education and certain circumstances his development. Flat on istorieskie facts was analyzed the dynamics of education of the Kyrgyz people.

Key words: education, Renaissance, cognition, enlightenment, miropoznanie, historical sources, society, knowledge, religion, culture, spiritual culture.

Кыргызстанда агартуучулук XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап калыптана баштаган. Буга көптөгөн факторлор негиз болгон. Кыргызстандын Россиянын курамына киришинин натыйжасында орус элинин алдынкы экономикасынын жана агартуучулук ойлорунун жергиликтүү элдин аң-сезимине тийгизген таасири Алардын эң негизгиси болуп болуп эсептелет. Башкача айтканда, кыргыз агартуучулугу ириде Кыргызстандын падышалык Россияга кошулушунан келип чыккан саясий, социалдык-экономикалык, маданий абал менен тыгыз байланышта калыптана баштаган [1].

Белгилүү болгондой, XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында кыргыз коомунун саясий, социалдык-экономикалык абалы төмөн деңгээлде болгондугу белгилүү. Патриархалдык-феодалдык мамилелердин абсалюттуу үстөмдүгү өндүрүштүн өнүгүшүн үзгүлтүккө учураткан. Жергиликтүү элдин негизги катмары көчмөн жана жарым көчмөн турмушту баштарынан өткөрүшкөн. Чарбанын негизги тармагы болуп мал чарбачылыгы эсептелген. Дыйканчылык өтө жай өнүккөн [2.74]. Ал эми өндүрүш мекемелери жокко эсе болгон. Жергиликтүү калк болгону үй тиричилигинин деңгээлинен ашпаган кол өнөрчүлүк гана жүргүзүшкөн, терини, жүндү иштешип, күнүмдүк турмушуна пайдаланчу буюм-

дарды жасашкан, эт, сүт өндүрүшүп, тамак-аштарын камсыз кылышкан. Өнөр жайдын дээрлик жоктугу, акча-товар мамилелеринин начар өнүккөндүгү жана жалпы эле маданий дүйнөдөн бөлүнүп калуунун кесепетинен кыргыз эли экономикалык жана маданий жактан өтө артта калган.

XIX кылымдын ортосунда кыргыз жергесинде феодалдык түзүлүш өкүм сүргөн. Феодалдык мамилелер тиричиликтин патриархалдык-уруучулук калдыктары менен айкалышып, букараларды эзүү уруулук өз ара жардамдашуу деген шылтоо менен жаап, жашырылган. Саясий бийлик, жайыт, айдоо жерлер, көп сандаган төрт-түлүк мал манаптардын, бийлердин колунда топтолуп, кыргыз коомунда карама-каршы эки этап: бай-манаптар жана букаралар даана жиктелип бүткөн. Элдин карапайым катмары улам катуу эзилген. Өз бийлигин чыңдоого жана арттырууга умтулган ири манаптар, байлар XVII кылымдын ортосу – XVIII кылымда кыргыз элине кеңири тарай баштаган исламдын жайылышына кыйла роль ойношкон. Анткени карапайым элди эзип, билимсиз караңгылыкта кармоодо исламдын өкүлдөрү бийлөөчү таптардын жөлөгү да, куралы да болгон. Ири байлардын, төбөлдөрдүн бийлиги чыңдалып, калктын көпчүлүгүн камтуусуна жараша уруулардын мурдагы өз ара майдача бышуулары, барымталашуулары ири кагылышууларга айланган. Алар жаңы жерлерди ээлөө, бөлөк урууларга үстөмдүк кылуу максатын көздөгөн. Ушундан улам кыргыздардын феодалдык-уруулук күрөшү кээде тигил же бул уруунун баштыгына көз каранды уруулардын өз алдынча болуу үчүн умтулуусунан да келип чыгып турган. Касташкан уруулар өз максатына жетүү үчүн Кокон хандыгы, Россия сыяктуу мамлекеттерден жөлөк, колдоо издешкен. Бул тарыхый мезгилде кыргыз жерине жогоруда аталган мамлекеттердин да кызыкчылыгы болгон. Ушундан улам кыргыз элинин андан кийинки тарыхый өнүгүшүнүн тагдыры Кыргызстандын кайсы мамлекеттин курамына киришине байланыштуу болгон. Эми ушул тарыхый жагдайга кененирээк токтололу.

Тарыхый булактар маалымдагандай, Кокон хандыгынын курамында түштүк кыргыздар 1762-жылдан 1876-жылга дейре, ал эми түндүк кыргыздар 1825-жылдан 1855–1863-жылдарга чейин болгон. Кокон хандыгынын тушунда Кыргызстанда башкаруунун бекем орнотулган формасы жок болуп, бийлик адат жана нарктын негизинде жүргүзүлгөн, муну феодалдык-уруулук ак сөөктөр өз мүдөөлөрү үчүн пайдаланышкан. Укук маселелеринин артта

калган формасы – шариат үстөмдүк кылган феодалдык төбөлдөргө, мусулман динчилерине жана хан бийлигине кызмат кылган. Кокон хандыгы учурунда кыргыз урууларынын ич ара чыр-чатактары аябай күч алып кеткен, саясий ынтымак ыдыраган. Уруу жана урук жетекчилери өз бийликтерин арттыруу жана бири-биринин жайыттарын, малын тартып алуу максатында узак мезгилдер боюча бышып турган. Бул мезгилде кыргыз урууларынын кошуна калмак, казак ж. б. элдер менен тирешүүлөрү да күчөгөн. Кокон хандыгы мындай уруулар арасындагы чабышуулардын жана элдер арасындагы тирешүүлөрдүн келип чыгыш себептерин жою менен аларды токтотмок тургай, кайра алардын күчөшүнө кызыктар болгон. Анткени, бөлүнүп, жарылган элди башкаруу оңойго турары белгилүү эмеспи.

Кокон хандыгынын учурунда Бухара менен Хиванын түгөнбөгөн согуштары кыргыз элине да оор мүшкүл болуп, Орто Азия элдеринин, алардын ичинде кыргыздардын да экономикасы менен маданиятынын өнүгүшүнө терс таасир тийгизген. Алык-салыктын оордугу, бийлик чөйрөсүндөгү адамдардын карапайым элдин эсебинен бейкапар жашоосу коомдун жана өндүргүч күчтөрдүн өсүшүн токтотуп, патриархалдык-феодалдык мамилелерди андан ары бекемдешине алып келген. Бул тарыхый мезгилде кыргыздар кокондук салык жыйноочулар тууралуу: «Эгер хандын зекетчиси өзүн көпүрө кылып көрсөтсө, анда андан өтүүгө болбойт», - дешкен. Ал эми академик В. П. Плоских ушул жагдайды мындайча белгилейт: «Кыргызстандын аймагындагы кокондук чептердин коменданттары кыргыз феодалдарынын өз алдынча башкарууларына бир аз гана кийлигишүү менен көбүнчө салык чогултуучулук жана аскердик полицей кызматтарынын гана милдеттерин аткарышкан» [3.326].

Кокон хандыгынын деспоттук эзүүсүнүн учурунда жергиликтүү элдин терең катмарына ислам дини кенен тароого мүмкүнчүлүк алган. Ал элди караңгылыкта кармап, адамдардын билим алуусунун, эс тутумунун, дүйнө таанымынын өнүгүүсүнө чоң жолтоолук кылган.

Албетте, дин коомдогу жүрүп жаткан процесстерден, болуп жаткан көрүнүштөрдөн сырткары жашаган эмес. Коомдо пайда болгон муктаждыктар жана адам жашоо-турмушунан пайда болгон таламдар диний уюмдардын иш-аракеттеринин дээрлик ажырагыс бир компоненти болуп келген. Динде иллюзиялуу, фантастикалуу ойлор менен катар эле, адамдардын турмуштук керектөөлөрү реалдуу мааниде да туюнтулганын биз моюнга алышыбыз керек. Башкача айтканда, диндин психологиялык, коммуникативдик, интегративдик, аксиологиялык, дүйнө таануучулук өндүү компоненттери айрым тарыхый мезгилдерде оң маанидеги роль ойношкон.

Алсак, ислам коомдук турмуш үчүн зарыл жана оң маанидеги нормаларды кыргыздардын жашоосуна киргизип, ошону менен адамдардын моралдык, адеп-ахлактык жашоосун жөнгө салып турган. Алардын негизин жалпы адамзаттык моралдын нормалары түзгөн. Эл аларды көптөгөн кылымдар бою сактоо

менен адамдардын күндөлүк турмуш-тиричиликтериндеги нормаларга айланткан [4.25-26]. Ошондуктан ислам дин катары эле эмес, адамдарды адеп-ахлактык жактан тарбиялоодогу активдүү фактор катары да кызмат кылган. Анын кыргыз элинин агартуучулук ойломунун калыптанышына жана өнүгүшүнө тийгизген таасири болгон. Анткени дин, конкреттүү алганда ислам дини адамдардын табиятынын, коомдун кубулуштарынын мыйзам ченемдүүлүктөрүн баамдап билүүгө, түшүнүүгө жасаган аракеттеринен келип чыккан дүйнө таанымдын бир формасы. Мунун өзү агартуучулук ойлордун калыптанышына идеялык жактан чоң өбөлгө түзгөн.

Бирок, тарых күбөлөгөндөй рухий маданияттын өсүшүнө, билимдүүлүктүн жана дүйнө таанымдын артышына дин негизги таасир бербестен, конкреттүү социалдык-экономикалык шарттар таасир эткендигин баса белгилөө абзел. Рухий башталыш рухий кубулуштун аныктоочусу боло албайт, рухий жашоонун, рухий маданияттын түптөлүшүнүн жана өнүгүшүнүн негизинде материалдык шарт жатат. Ушуга байланыштуу белгилүү философ, профессор Д. М. Угриновичтин «маданият дин толук үстөмдүк кылып турган мезгилде да өнүккөн, бирок анын өнүгүшүнө негизги таасирди дин көрсөткөн эмес» [5.157], – деген жыйынтыгы менен макул болбой коюуга болбойт.

XIX кылымдын экинчи жарымы жана XX кылымдын башындагы кыргыздардын рухий турмушунда дүйнө таануучулук жактан алганда ислам дининин таасири негизинен тескери болгон. Аны Кокон хандыгынын төбөлдөрү жергиликтүү элди билимсиз абалда кармоого, маданиятын өстүрбөөгө курал катары пайдаланышкан. Руханий жактан мындай эзүү, жергиликтүү калкты эзүүнүн дагы бир түрү болуп эсептелген.

Ошентип Кокон хандары Кыргызстандагы эски тартипти катуу сактап, элди ого бетер жакырланткан. Кыргыз эли Кокон бийлигинин убагында Кытай императорлору жана Жунгар хандарынын тушундагыдай эле өтө аянычтуу, оор тагдырга дуушар болгон.

Албетте, Кокон хандыгынын кыргыз элининин жашоо-турмушуна, анын маданиятына тийгизген айрым оң жактары да болгон. Бирок, бул жагдайды айрым белгилүү тарыхчы окмуштуулар акыркы мезгилде архивдик фактыларга таянуу менен оң жана терс жактарына тарыхый баа берип жүрүшөт [6]. Кокон хандыгынын учурунда кыргыз элинин социалдык-экономикалык жана маданий абалы өтө оор бойдон кала берген. Академик Б. Ж. Жамгерчинов белгилегендей кыргыз элинин тарыхында бул мезгил «өтө оор мезгилдердин бири болгон. Кокондук колониялаштыруу кыргыз элине экономикалык, саясий жактан да, маданий жактан да байкаларлык прогресс алып келген жок» [7.74]. Мындай абал жергиликтүү элдин Кокон бийлигине, ошондой эле хандын төбөлдөрүнө каршы чыгуусуна аргасыз кылган. Кыргыздар «алардан кутулуу үчүн эле эмес, мамлекеттин өз алдынчалыгына жетишүүгө аракеттенишкен». Кокондук баскынчыларга каршы чыккан

кыргыздардын баатырдык күрөштөрү муну толук айгинелеп турат. Анткени мамлекеттин эркиндиги баа жеткис байлык экенинин кыргыздар толук түшүнүшкөн. Мына бүгүн жыйырма төрт жылдыгын белгилеп жаткан Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн канчалык мааниге ээ экендигин ушул тарыхый көрүнүштөн эле билүүгө болот.

Ошентип, биз жогоруда кыргыз элинин агартуучулук ойломунун калыптанышынын социалдык, экономикалык, маданий детерминанттарын жана идеялык булактарын карадык. Тактап айтканда, XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушунун натыйжасында крайда социалдык, экономикалык жана маданий ири өзгөрүштөр жергиликтүү калктын рухий ойгонуусуна алып келген, таптык аң-сезимди активдештирген, эркин ойлоону өнүктүргөн, сабатсыздыкты акырындап жоо баштаган, билим алууга жол ачкан. Бул жагдайлар өз учурунда агартуучулуктун калыптанышына негиз болуп кызмат кылышкан.

Адабияттар:

1. Джамгерчинов Б. Дж. Присоединение Киргизии к России. – М., 1959;
2. Усенбаев К. У. Присоединение Южной Киргизии к России. – Фрунзе, 1960;
3. Плоских В. М. Киргизы и Кокондское ханство. – Фрунзе, 1977;
4. Кененсаринов Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. – Бишкек, 1997;
5. Перепелицина Л. А. Роль русской культуры в развитии культур народов Средней Азии. – М., 1966.
6. К.: Усенбаев К. У. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокондского ханства. – Фрунзе, 1961. – 74 б.
7. Плоских В. М. Киргизы и Кокондское ханство.– 326-б.
8. К.: Усманов М. А. Распространение ислама и его роль в истории Средней Азии // Из истории общественно-философской мысли и вольнодумия Средней Азии. – Ташкент, 1991. – 25-26-б.
9. Угринович Д. М. Социальные функции и социальная роль религии // Философ. науки. - 1980. - №3. – 157-б.
10. К. мисалы: Кененсаринов Т. Кыргызстандын орусияга каратылышы.
11. Джамгерчинов Б. Жд. Очерк политической истории Киргизии XIX века. – Фрунзе, 1966. – 74-б.

Рецензент: д.филос.н., профессор К. Ч. Карабеков